

HANDES AMSORYA

ZEITSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ, Հայ աշուղութեան սկզբնաւորումը եւ կայացումը 1

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յովհաննէս Թումանեանը Արեւմտեան Հայաստանում 25

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽՈՐԻԿԵԱՆ, Աքեմենեան ռազմավարչական մի պաշտօնի շուրջ 69

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, Դիտարկումներ Արթիկի 1222 թ. վիմագիր
արձանագրութեան վերաբերեալ 79

ԼԻԱՆԱ ԴԱԼԼԱՔԵԱՆ, Հեթում Կոռիկոսցու «La Fleur des Histoires de la terre d'Orient»
երկի գրաբար թարգմանութիւնը 101

ՔՐԻՍՏԻՆԷ ԿՈՍՏԻԿԵԱՆ, Պարսից գրագրութեան մէջ Հայոց կաթողիկոսներին
տրուած տիտղոսն ու պատուանունները 121

SEBOUH DAVID ASLANIAN, “Many have come here and have deceived us”:
Some Notes on Asateur Vardapet (1644-1728), An Itinerant Armenian Monk in Europe 133

ՍՈՆԱ ԹԱՋԻՐԵԱՆ, Խոջա Մինաս Մինասեանի Հաշուեմատեանը 195

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Կ.Պոլսի պատրիարքներ Թովմա Վրդ. Բերիացի (1603-1658)
եւ Դաւիթ Վրդ. Բերիացի (°-1679) 297

ԱՐՍԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Սերբահայ Համայնքի պատմութիւնից:
Հայերէն տապանագրեր Բելգրադից 395

ԱՐԾ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա. ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ, Հ. ԽԱԹԼԱՄԱՋԵԱՆ, Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ,
Նոր Նախիջեւանի Հանգստարանի վիմագրերը 413

ՌՈՐԵՐՏ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Սահակ Վարդապետ Օղաբաշեանի սպանութիւնը
Օսմանեան եւ Հայկական աղբիւրների լոյսի տակ 455

ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Խաչիկ Սամուէլեանի անտիպ յօդուածը Հայկական մամուլի
գրաքննութեան պատմութեան մասին 471

ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՉԵԱՆ, Սուրբոյ Հայ Համայնքի ուսումնակրթական
Հիմնահարցերը 1970-1980-ական թթ 487

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵՊԱՍՏՈՎ

THIS PUBLICATION HAS BEEN SUBSIDED BY
THE GALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ, 2019

Herausgeber, Eigentümer und Verleger:

Mechitharisten-Congregation, 1070 Wien, Mechitaristengasse 4

Redaktion: P. Paul Kodjanian. Fürden Inhalt verantwortlich: Erzb. Levon Zekian.

Alle 1070 Wien, Mechitaristengasse 4

ԱՔԵՄԵՆԵԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՄԻ ՊԱՇՏՕՆԻ ԾՈՒՐՋ

Յովհաննես Խորիկեան

Անտիկ հեղինակներն Աքեմենեան տէրութեան գոյութեան ողջ ընթացքում՝ Ք. ա. Զ.-Դ. դարերում, յիշատակում են վարչաաշխարհագրական բառակապակցութիւններ, որոնց տեղագրութիւնը եւ դրանք կառավարող պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաների՝ պարսից արքունիքում զբաղեցրած դիրքն առ այսօր յստակ պարզաբանում չի ստացել: Ստորեւ կը քննենք հին հեղինակների՝ խնդրոյ առարկայի մասին բոլոր տեղեկութիւնները՝ անհրաժեշտութեան դէպքում համադրելով Աքեմենեան սեպագիր արձանագրութիւններում յիշատակուող աշխարհագրական բառակապակցութիւնների հետ¹: Այսպէս, Հերոդոտոսը յայտնում է, որ Դարեհ Ա-ն Օտանէսին նշանակել էր առափնեայ (չրջանի - Յ. Խ.) գորքերի ստրատեգոս՝ հրամանատար², այսինքն՝ Օտանէսի ձեռքում կենտրոնացուած էր միայն ռազմական իշխանութիւնը: Հերոդոտոսը միաժամանակ գրում է, որ Դարեհ Ա-ի եղբայր Հիւստասպէսի որդի Արտափրենէսը Ասիայի առափնեայ բոլոր ժողովուրդների կառավարիչն էր, ունէր մեծ զօրք եւ շատ նաւեր³: Քսերքսէսի ժամանակ Ասիայի առափնեայ գորքերի ստրատեգոսը Հիւզառնէսն էր⁴, ինչը նշանակում է, որ Հիւզառնէսը վարչական կառավարման լիազօրու-

թիւններ չի ունեցել: Ստացում է, որ ժամանակ առ ժամանակ ռազմական եւ վարչական իշխանութիւնները կա՛մ բաժանուած են եղել մի քանի հոգու միջեւ, կա՛մ էլ միաւորուած՝ մէկ հոգու ձեռքում:

Դիոդորոս Սիկիլիացին Կիւրոս Մեծի ժամանակ Հարպագոսին յիշատակում է որպէս ծովի ստրատեգոս⁵, այսինքն՝ խօսքը վերաբերում է առափնեայ ժողովուրդների հրամանատարին կամ էլ առափնեայ շրջաններում գտնուող նաւատորմի հրամանատարին: Դիոդորոս Սիկիլիացին Կիւրոս Կրտսերին անուանում է ծովի մօտ գտնուող սատրապութիւնների կառավարիչ (հեգեմոն)⁶: Պրոտարքոսը Կիւրոս Կրտսերին յիշատակում է Լիւդիայի սատրապ եւ առափնեայ նահանգների ստրատեգոս⁷: Մէկ այլ տեղեկութիւնում Դիոդորոս Սիկիլիացին եւ Քսենոփոնն այդ պաշտօնում (ծովափի կառավարիչ) յիշատակում են ստրատեգոս Ստրուտոսին⁸: Դիոդորոս Սիկիլիացին նշում է, որ այդ պաշտօնին յաւակնում էր նաեւ ստրատեգոս Օրոնտէսը⁹, իսկ Մենտորը նշանակում է Ասիայի մերձափնեայ շրջանների գլխաւոր

1 Այդ բառակապակցութիւններն արդէն քննարկել ենք մեր մէկ այլ աշխատութեան մէջ: Տե՛ս Յ. Խորիկեան, *Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ*, Երեւան, 2010, էջ 35-39:
2 Herodotus, with an English translation by A. D. Godley, Vol. III, Books V-VII, Cambridge-Massachusetts-London, 1938, Loeb Classical Library, V, 25, p. 26.
3 Նոյն տեղում, V, 30, էջ 30:
4 Նոյն տեղում, VII, 135, էջ 436

5 Diodorus of Sicily, with an English translation by C. H. Oldfather, Vol. IV, Books IX-XII, Cambridge-Massachusetts-London, 1956, IX, 35, 1, p. 46.
6 Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, Vol. I, Pars II, Lipsiae, 1829, XIV, 19, 25; 26, 80, pp. 825, 834.
7 Plutarch's Lives, with an English translation by B. Perrin, Vol. XI, Cambridge-Massachusetts-London, 1954, Loeb Classical Library, Artaxerxes, II, 3, p. 130.
8 Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, Vol. I, Pars II, XIV, 99, 45, p. 904; Ксенофонт, *Анабасис*, - Греческая история, пер. С. Лурье, Москва, 2010, IV, 8, 17, с. 367.
9 Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, Vol. II, Lipsiae, 1826, XV, 91, 5, p. 500.

հրամանատար¹⁰: Մենտորը մէկ այլ տեղեկութիւնում յիշատակում է ասիական ծովափի կառավարիչ, որի՝ որպէս գլխաւոր հրամանատարի վրայ էին դրուած ապստամբների դէմ պատերազմելու պարտականութիւնները¹¹: Տիսասփեռնէսը ծովափնեայ շրջանի ստրատեգոսն էր¹², այսինքն՝ այն տարածքների, որոնք կառավարում էր Կիւրոս Կրտսերը¹³, Փառնաբազոսը եւս եղել է ծովին սահմանակից շրջանների հրամանատարը¹⁴: Թեմիստոկլէսի նամակներից մէկում յիշատակում է «ծովի մօտ ապրող (ծովափնեայ) ժողովուրդների թագաւորի սատրապ» (σατραπῆ βασιλέως ἐπὶ τοῖς πρὸς θαλάσση ἔθνεσιν) Արտաբազոսը¹⁵, այսինքն՝ պարսից արքան նկատի է առնուած որպէս «ծովափնեայ ժողովուրդների» գերագոյն տիրակալ: Դատելով այլ աղբիւրներից՝ Արտաբազոսը Դասկիլէայի սատրապն էր¹⁶:

Համաձայն Արիանոսի՝ Դարեհ Գ-ը Մեմնոնին նշանակել էր Ստորին Ասիայի¹⁷

կամ ողջ ծովափնեայ շրջանի կառավարիչ եւ ամբողջ նաւատորմի հրամանատար¹⁸:

Մէջբերուած տեղեկութիւններում հիմնականում տեսնում ենք, որ գործ ունենք առափնեայ զօրքերի ստրատեգոսի հետ, եւ բնական է, որ առանձին դէպքերում ստրատեգոսը համադրելու էր իր ռազմական գործունէութիւնը վարչական պարտականութիւնների հետ՝ դառնալով նաեւ առափնեայ ժողովուրդների կառավարիչ կամ սատրապ (Հերոդոտոս, V, 30; Դիոդորոս Սիկիլիացի, XIV, 19, 25; 26, 80; XVI, 52, 5; Պլուտարքոս, Արտաբազոս, II, 3; Արիանոս, I, 20, 3; II, 1, 1): Առանձին դէպքերում, օրինակ՝ Կիւրոս Կրտսերի պարագայում, հէնց վարչական բարձր դիրքն էր պայմանաւորում նաեւ ռազմական պաշտօնի համադրումը: Ամէն դէպքում, ուշադրութիւն դարձնենք մի իրողութեան վրայ. առափնեայ զօրքերի ստրատեգոսը ռազմական պաշտօն էր, այսինքն՝ սատրապի կողքին մշտապէս կար ռազմական պաշտօնեայ, որը սահմանափակելու էր սատրապի իշխանութիւնը: Հետեւաբար, Փոքր Ասիայում մշտապէս տեղի ունեցող պատերազմների պայմաններում ռազմական առաջնորդը դառնում էր նաեւ սատրապ, կամ էլ սատրապն էր օժտում ռազմական լիազօրութիւններով: Անտիկ հեղինակների տեղեկութիւնների գերակշիռ մասը ցոյց է տալիս, որ Փոքր Ասիայի առափնեայ զօրքերն ունեցել են հրամանատար, ընդ որում՝ առափնեայ զօրքերը տարածական առումով պէտք է ընդգրկէին լայն աշխարհագրութիւն, հետեւաբար՝ ստրատեգոսի ենթակայութեան տակ էր Աքեմենեան տէրութեան՝ Փոքր Ասիայի արեւմտեան եւ հարաւային առափնեայ շրջաններում կենտրոնացած

10 Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, Vol. III, Lipsiae, 1826, XVI, 50, 30, p. 55
 11 Նոյն տեղում, XVI, 52, 5, էջ 57:
 12 **Thucydides**, *History of the Peloponnesian war*, with an English translation by Ch. F. Smith, Vol. IV, Books VII-VIII, London, Cambridge, Massachusetts, 1958, Loeb Classical Library, VIII, 5, 4, p. 198.
 13 **Ксенофонт, Анабасис**, - Греческая история, III, 1, 3, с. 304. տե՛ս նաեւ **H. B. Shourkai**, *La satrapie de Phrygie hellespontique (Daskyleion): des origines à la chute de l'Empire perse achéménide*, DABIR (The Digital Archive of Brief Notes & Iran Review), 2018, 5, p. 10.
 14 Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, Vol. I, Pars II, XIII, 36, 25, p. 722.
 15 Themistoclis Epistolae, XVI, p. 755, in: Epistolographi Graeci, ed. R. Hercher, Parisiis, 1873.
 16 **Thucydides**, *History of the Peloponnesian war*, with an English translation by Ch. F. Smith, Vol. I, Books I-II, London, Cambridge, Massachusetts, 1956, Loeb Classical Library, I, 129, p. 216.
 17 Հերոդոտոսը նույնպէս Ասիան բաժանում էր երկու մասի՝ Վերին եւ Ստորին Ասիայի՝ ստանձնացնելով Հալիս գետով (տե՛ս **Հերոդոտոս**, *Պատմութիւն ինը գրքից*, թարգմանութիւնը Ս. Կրկեաշարեանի, Երեւան, 1986, I, 72; 95, 103; 105; 177;

IV, 1), այսինքն՝ Ստորին Ասիան ընկնում էր Հալիսից արեւմուտք եւ հարաւ-արեւմուտք:
 18 **Arrian**, *Anabasis Alexandri*, with an English translation by E. Iloff Robson, Vol. I, Cambridge-Massachusetts-London, 1967, Loeb Classical Library, I, 20, 3; II, 1, 1, pp. 86, 124.

գորքերի եւ նաւատորմի հրամանատարութիւնը: Անկասկած, ռազմական նման տիտղոսի առաջացումը կապուած էր յոյների հետ անընդմէջ պատերազմներով: Հետեւաբար՝ Փոքր Ասիայում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին քաջատեղեակ Հերոդոտոսը, ով նաեւ ժամանակագրական առումով պատմիչներից առաջինն է իր վերը մէջբերուած տեղեկութեամբ (V, 25), միանշանակ խօսում է սատրապից տարբեր պարսից ռազմական բարձրաստիճան պաշտօնեայի մասին, որը հին հեղինակների մօտ հիմնականում յայտնի էր «առափնեայ գորքերի ստրատեգոս» տիտղոսով:

Բարձրաստիճան ռազմական պաշտօնեան կարանոսն էր, որի մասին յիշատակում է Քսենոփոնը: Վերջինս յայտնում է, որ Կիւրոս Կրտսերին պարսից արքան յանձնում է ամբողջ առափնեայ ժողովուրդները/չրջան(ներ)ի իշխանութիւնը եւ նշանակում Կաստոլոսի (Լիւդիայի կենտրոնական մասում) դաշտում հաւաքուող (իմա՛ գօրահանդէսի) գօրքերի կարանոս¹⁹: Յոյն պատմիչը նոյն տեղեկութիւնը կրկնում է նաեւ «Անաբասիսում», այն տարբերութեամբ, որ Կիւրոս Կրտսերին յիշատակում է որպէս ստրատեգոս եւ Լիւդիայի, Մեծ Փռիւզիայի ու Կապադովկիայի սատրապ²⁰: Քսենոփոնի տեղեկութիւններից կարող ենք ենթադրել, որ ե՛ւ կարանոսը²¹, ե՛ւ ստրատեգոսը հաւասարագօր ռազ-

մական պաշտօններ են: Ընդ որում՝ Կիւրոս Կրտսերի ձեռքում մի քանի սատրապութեան եւ ռազմական կառավարման կենտրոնացումը, թերեւս, խօսում է, այսպէս ասած, աւելի ընդարձակ ռազմավարչական միաւորների՝ տոպարքիանների գոյութեան մասին, որոնց քանակը Աքեմենեան տէրութիւնում տարբեր ժամանակներում չորսից եօթն էր²²: Հետեւաբար, Կիւրոս Կրտսերի ձեռքում էր կենտրոնացած տէրութեան արեւմտեան կողմի, ուշ շրջանի սասանեան տերմինաբանութեամբ՝ քուստի պաշտպանութիւնը, իսկ կարանոսն էլ որոշակիօրէն կարող է համեմատուել սասանեան պաղգոսպանի հետ: Աքեմենեան կառավարման համակարգին քաջատեղեակ Քսենոփոնի մէկ այլ աշխատութիւնից տեղեկանում ենք, որ Կիւրոս Կրտսերից առաջ ռազմական եւ վարչական իշխանութիւնները յստակ տարանջատուած են եղել²³: Ընդհանրապէս, հարկ է ուշադրութիւն դարձնել այն հանգամանքին, որ Կիւրոս Կրտսերի «Կաստոլոսի դաշտում հաւաքուող գօրքերի կարանոս» տիտղոսը շատ աւելի խորն իմաստ ունէր: Աքեմենեան արքայազնի իշ-

ской империи, Иран и античный мир: Политическое, культурное и экономическое взаимодействие двух цивилизаций, Тезисы докладов международной научной конференции (Казань, 14-16 сентября 2011 г.), Казань, 2011, с. 18-19.

19 Xenophon, *Hellenica*, Books I-V, with an English translation by C. L. Brownson, Cambridge-Massachusetts-London, 1961, Loeb Classical Library, I, IV, 3, pp. 32, 34; Ксенофонт, *Анабасис*, - Греческая история, I, 4, 3, с. 257. Աւելի ուշ գլխատր ճրամանատարը Տիւսասիտոնէսն էր (տե՛ս Xenophon, *Hellenica*, III, 2, 13, p. 202):

20 Xenophon, *Anabasis*, Vol. III, Books I-VII, Loeb Classical Library, I, I, 2; IX, 7, pp. 2, 82.

21 «Կարանոս» բառի ծագման, ստուգաբանությունների եւ նշանակությունների մասին մանրամասն տե՛ս E. Rung, *Some Notes on Karanos in the Achaemenid Empire*, *Iranica Antiqua*, Vol. 50, 2015, pp. 334-340; Э. В. Рунг, *Кáранос/Kārana в военно-административной системе Ахеменид-*

22 Հերոդոտոս, VII, 82; Xenophon, *Anabasis*, I, VII, 11-12, pp. 64, 66. Այս մասին մանրամասն տե՛ս E. Rung, *Some Notes on Karanos in the Achaemenid Empire*, pp. 348-350; И. В. Пьянков, «История Персии» *Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э.*, - Вестник древней истории, 1965, 2, с. 48. Քսենոփոնի նշած չորս գօրավարներից մէկի՝ Տիւսասիտոնէսի յիշատակությունն իրաւացիօրէն խօսում է այն մասին, որ պարսից արքան, այլեւս չճանաչելով Կիրոս Կրտսերի ռազմավարչական լիազօրութիւնները, վերջինիս փոխարինել էր իրեն փաստարիւմ Տիւսասիտոնէսով, այսինքն՝ Փոքր Ասիան փաստուել է առանձին ռազմական շրջան:

23 Xenophon, *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apologia*, translated by E. C. Marchant, O. J. Todd, Cambridge-Massachusetts-London, 1997, Loeb Classical Library, Oec., IV, 10-13; 16, pp. 394, 396.

խանութեան տակ գտնուող զօրքերի հաւաքումը Կաստոլոսի դաշտում սոսկ ռազմական ստուգատես չէր, այլեւ սատրապական իշխանութիւնը կարանոսի ռազմավարչական լիազօրութիւններով իր հաւատարմութիւնն էր արտայայտում մեծ արքային՝ հաւաքելով վարչական միաւորի տարածքից գանձուող հարկերը, գումարելով դատական նիստեր: Համանման իրողութիւնները տարածուած էին տարբեր ժամանակներում տարբեր ժողովուրդների մօտ. օրինակ, հին հռոմէական «մարտեան դաշտերը» կամ ֆրանկների «մարտեան դաշտերը»:

Կեղծ-Արիստոտելի մի հետաքրքիր տեղեկութիւնից պարզուած է, որ «Ասիայի ամբողջ կայսրութիւնը (իմա՛ պարսից տէրութիւնը - Յ. Խ.)՝ արեւմուտքում սահման ունենալով Հելլեսպոնտոսը, արեւելքում Ինդոսը, ըստ ցեղերի բաժանուած էր Մեծ արքայի զօրավարների, սատրապների եւ հպատակ-արքայորդիների միջեւ»²⁴: Փաստօրէն, տեղեկութիւնից ակնյայտ է, որ պարսից տէրութեան կառավարումն իրականացուած էր զօրավարների՝ կարանոսատրատեգոսների, սատրապների եւ արքայազների միջոցով, ընդ որում՝ արքայազների վերջում յիշատակուելը ցոյց է տալիս, որ նրանք համադրել են ռազմավարչական ստրատեգոսի եւ սատրապի իշխանութիւնը:

Նշենք նաեւ, որ մեր կարծիքով, հին պարսկական սեպագիր արձանագրութիւններում յիշատակուող «նրանք (այն երկրները - Յ. Խ.), որոնք ծովի մօտ են» (*tyaiy drayahyā*) աշխարհագրական բառակապակցութիւնը առաւել կամ պակաս տարածքային ընդգրկումով կարելի է նոյնացնել առափնեայ զօրքերի/ժողովուրդների/չրջանների զօրավարի ղեկավարած տարածքի, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի հարաւային ծովափնեայ շրջանների հետ: Առափնեայ զօրքերի/ժողովուրդների/չրջանների զօրավարի գլխաւոր առաքելութիւնը, ըստ

երեւոյթին, նաեւ նաւատորմի ընդհանուր հրամանատարութիւնն էր, հետեւաբար՝ առափնեայ բառի ընդգծումը հէնց այդ իմաստով պէտք է ընդունենք, յատկապէս որ նաւատորմի կառավարումն անմիջականօրէն դրուած էր Աքեմենեան արքայորդիների վրայ²⁵: Աշխարհագրական առումով առափնեայ զօրքերը/ժողովուրդները/չրջանները համապատասխանում են Հերոդոտոսի յիշատակած առափնեայ Ասիային²⁶ Փոքր Ասիայի արեւմտեան եւ հարաւային ծովամերձ երկրներին՝ Յոնիային, Կարիային, Լիւկիային, Կիլիկիային:

Մեր քննութեան համար հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Կտեսիասի տեղեկութիւնը Կիւրոս Մեծի կրտսեր որդու՝ Բարդիա-Տանաոքսարէսի մասին, որի տիրոյթներն է համարում Բակտրիան, Խորեզմը, Պարթեւքը, Կարմանիան²⁷: Ամենայն հաւանականութեամբ, իր բովանդակութեամբ կարանոսին համարժէք է Տանաոքսարէսի *δεσπότης* (տէր, տիրակալ, առաջնորդ) բնորոշումը, ի տարբերութիւն, կողքին յիշատակուող Սպիտակէս եւ Մեգաբերնէս սատրապների²⁸:

Վերջում անդրադառնանք նաեւ մի հարցի: Կարանոսի հիմքում ընկած է հին պարսկերէն *kāra* (զօրք-ժողովուրդ, աշխարհազօր, ժողովուրդ) բառը²⁹: Եթէ հին

25 Հերոդոտոս, VII, 97:

26 Նոյն տեղում, I, 177; VI, 43:

27 Ctesias' *History of Persia: Tales of the Orient*, by L. Llewellyn-Jones and J. Robson, London-New York, 2010, p. 173.

28 Նոյն տեղում (հմմտ.՝ И. В. Пьянков, *Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана*, ВДИ, 1961, 4, с. 102):

29 E. Rung, *Some Notes on Karanos in the Achaemenid Empire*, p. 336; Э. Хуршудян, *Государственные институты парфянского и сасанидского Ирана*, Алматы, 2015, с. 198. Հաւանակում է, որ «կարանոս» բառի հիմքում ընկած է սանսկրիտերէն *nay* (տանել, առաջնորդել) բառը եւ կարանոս նշանակել է *kāra-naya* (զօրքի առաջնորդ, զօրահրամանատար): Տե՛ս Э. В. Рунг, *Tissaphern und Гидарниды в контексте политической*

պարսկերէն *spāda* բառը կապուած էր կանոնաւոր, մշտական բանակի հետ, ապա *kāra* բառն ունէր «զօրք-ժողովուրդ, աշխարհագօր, ժողովուրդ» նշանակութիւնը³⁰:

Աքեմենեանների ժամանակ աշխարհագօրը հաւաքուած էր իրանական ժողովուրդներից, յատկապէս՝ պարսիկներից: Այս տեսանկիւնից, ի հարկէ, Փոքր Ասիայի կարանոսի ենթակայութեան տակ միայն

իրանական ժողովուրդներ, առաւել եւս՝ միայն պարսիկներ չէին կարող լինել³¹: Հարկաւ, կարանոսի ռազմական ուժերի կորիզը պէտք է պարսիկներից կազմուած լինէր, իսկ ընդհանուր առմամբ նրա ենթակայութեան տակ բազմազգ բանակ էր՝ կազմուած ինչպէս Փոքր Ասիայից, այնպէս էլ տէրութեան այլ հատուածներից հաւաքագրուած զինուորներից:

истории Ахеменидской державы в V в. до н. э., ВДИ, 2012, 1, с. 20:

30 Յ. Խըրշուդյան, *Государственные институты парфянского и сасанидского Ирана*, с. 198; R. Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, p. 119.

31 Քսենոփոն, *Կիրոսպեղիա*, թարգմ.՝ Ս. Կրկեաշարեանի, Երեւան, 2000, էջ 356: